

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

10 –ΜΕΛΕΤΕΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ– 10

Ο ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ
ΛΑΪΚΟΣ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ:
ΜΕΤΑΞΥ
ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ &
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΗΜΕΡΙΔΑΣ ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΗΣ
ΣΤΟΝ ΟΜΟΤΙΜΟ ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΜΗΝΑ ΑΛ. ΑΛΕΞΙΑΔΗ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγόρευσης των προσβολών της. Επισημαίνεται πάντως ότι κατά τον Ν. 2121/1993 και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975), απαγορεύεται η αναδημοσίευση και, γενικά, η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

© Παρατηρητής της Θράκης – Συλλογική έκδοση

Εκδόσεις Παρατηρητής της Θράκης
Έναντι Πανεπιστημιούπολης, 69150 Κομοτηνή
25310 72486 | info@paratiritisbooks.gr

Σχεδιασμός – Τυπογραφική επιμέλεια:
Ξανθή-Τζένη Κατσαρή-Βαφειάδη
Συντονισμός έκδοσης – Τυπογραφικές διορθώσεις:
Νεκτάριος Μουρδικούδης

Δημιουργικό, ηλεκτρονική στοιχειοθεσία,
μοντάζ, διαχωρισμοί, εκτύπωση, παραγωγή:
TWO K Project ΕΠΕ
Όπισθεν Οικισμού Ηφαίστου,
έναντι Πανεπιστημιούπολης, 69150 Κομοτηνή
25310 72486 | hello@2kproject.gr

Facebook @paratiritisbooks.gr | **Instagram** paratiritis.books

Περισσότερες πληροφορίες για τα βιβλία των εκδόσεων Παρατηρητής της Θράκης, καθώς και ηλεκτρονικές πωλήσεις, στις διευθύνσεις: paratiritisbooks.gr και amazon.com.

ISBN ΕΝΤΥΠΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ 978-618-5001-67-4
ISBN ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ 978-618-5001-68-1

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
10 –Μελέτες Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας– 10

Ο Σύγχρονος Ελληνικός Λαϊκός Πολιτισμός: Μεταξύ Λαογραφίας & Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας
Αφιερωμένης στον Ομότιμο Καθηγητή
ΜΗΝΑ ΑΛ. ΑΛΕΞΙΑΔΗ

Επιμέλεια
Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ
ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

ΚΟΜΟΤΗΝΗ 2020

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	13
Μανόλης Γ. Βαρβούνης, Καθηγητής, Πρόεδρος «Εργαστηρίου Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας» Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης <i>Η συμβολή του «Εργαστηρίου Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας» του ΔΠΘ στην ανάπτυξη του διαλόγου μεταξύ των δύο επιστημών</i>	
Βασίλης Δαλκαβούκης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης <i>Λαογραφία και Κοινωνική Ανθρωπολογία: ορισμένες σκέψεις για μια σύγκλιση στο επίπεδο της μεθόδου</i>	36
Βασιλική Κράββα, Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης <i>Ανθρωπολογίζουσα Λαογραφία και Λαογραφίζουσα Ανθρωπολογία: η διαπολιτισμική και διεπιστημονική ματιά της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος</i>	47
Μανόλης Γ. Βαρβούνης, Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης <i>Μορφές διαχείρισης του πολιτισμικού αποθέματος στον σύγχρονο ελληνικό λαϊκό πολιτισμό</i>	56
Αικατερίνη Μάρκου, Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης <i>Οι γιορτές της Παλιάς Πόλης της Ξάνθης ως πολιτισμικό και τουριστικό θέλητρο – Πολιτιστική πολιτική και διαχείριση</i>	65

- Νάντια Μακά-Μπιζούμη,** 79
Επίκουρη Καθηγήτρια,
Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
*Η συνομιλία Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
στη μελέτη του παραδοσιακού και σύγχρονου ενδύματος*
- Μανόλης Γ. Σέργης,** 97
Καθηγητής,
Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξινίων Χωρών,
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
*Ο Σταύρος Ζουμπουλάκης Στ' αμπέλια της Αυτοεθνογραφίας –
Αναπαραστάσεις όψεων του «παραδοσιακού» στην «ύστατη ώρα» του
(δεκαετία του 1960), σε μια κοινότητα της Λακωνίας*
- Θανάσης Β. Κούγκουλος,** 123
Δρ. Νέας Ελληνικής Φιλολογίας – Μέλος Ε.ΔΙ.Π.,
Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
*Από την ηθογραφία στον αναστοχασμό των τοπικών ταυτοτήτων:
Οι μουσουλμάνοι των Ιωαννίνων στην πεζογραφία
του Χρήστου Χρηστοβασίλη και της Emel İnci*
- ΕΠΙΜΕΤΡΟ** 145
Μανόλης Γ. Βαρβούνης
Συμπληρωματικά στην εργογραφία του Μηνά Αλ. Αλεξιάδη (2018-2020)

Από την ηθογραφία στον αναστοχασμό των τοπικών ταυτοτήτων: Οι μουσουλμάνοι των Ιωαννίνων στην πεζογραφία του Χρήστου Χρηστοβασίλη και της Emel İnci

ΘΑΝΑΣΗΣ Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ

Δρ. Νέας Ελληνικής Φιλολογίας – Μέλος Ε.ΔΙ.Π.,
Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Στη μελέτη μας εξετάζουμε συγκριτικά, μέσα από δύο παραδείγματα, την περίπτωση των μουσουλμάνων προσφύγων από τα Γιάννινα στην ελληνική και στην τουρκική πεζογραφία. Από την ελληνική πλευρά επικεντρωνόμαστε στον Χρήστο Χρηστοβασίλη (1862-1937) και στη συλλογή του *Γιαννιώτικα Διηγήματα*, η οποία περιλαμβάνει κείμενα δημοσιευμένα στο χρονικό διάστημα 1898-1935.¹ Η πεζογραφία του Χρηστοβασίλη ταξινομείται γραμματολογικά στο αγροτικό ηθογραφικό διήγημα του 19^{ου} αιώνα.² Από την άλλη όχθη του Αιγαίου, εστιάζουμε στο μυθιστόρημα *Yanya'da Biraktım Kalbimi* [*Αφησα την καρδιά μου στα Γιάννινα*] της Emel İnci, που κυκλοφόρησε το 2004 και συνθέτει την τουρκική λογοτεχνική εκδοχή του αναστοχασμού για το οθωμανικό παρελθόν της ηπειρώτικης πρωτεύουσας. Δυστυχώς δεν έχει μεταφραστεί ακόμη στα ελληνικά.³

Ακολουθούμε τις θεωρητικές αρχές της λογοτεχνικής εικονολογίας (Imagology), κλάδου της συγκριτικής γραμματολογίας.⁴ Η λογοτεχνική εικονολογία αναλύει σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο τις αναπαραστάσεις του Άλλου και των στερεοτύπων του στη λογοτεχνία

1 Χ. Χρηστοβασίλης, *Γιαννιώτικα Διηγήματα*, προλεγόμενα Β. Γκουρογιάννης – φιλολογική επιμ.-επίμετρο Δ. Κατσίδα, Ροές, Αθήνα 2007.

2 Μ. Παπαρούση, «Φύση/Πολιτισμός: μοντέλα ζωής και πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς στην Ηθογραφία του 19^{ου} αιώνα», στο *Σε αναζήτηση της σημασίας. Αφηγηματολογικές προσεγγίσεις σε πεζογραφικά κείμενα του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2005, 155-169.

3 Ε. İnci, *Yanya'da Biraktım Kalbimi*, Piramit Yayınları, Άγκυρα 2004.

4 J.-M. Moura, «Η λογοτεχνική εικονολογία: δοκίμιο ιστορικής και κριτικής ανασκόπησης», μτφ. Ευ. Γραμματικοπούλου, *Σύγχρονα Θέματα* 121 (Απρίλιος-Ιούνιος 2013), 66-76.

(ethnotypes) ως λεκτικές κατασκευές που διαδίδονται με όχημα την τελευταία και διαμορφώνονται στη βάση της αντίθεσης της λογοτεχνικής εικόνας του Εαυτού (self/auto-image) με τις λογοτεχνικές εικόνες της ετερότητας (hetero-images).⁵ Η αναπαράσταση του Άλλου δεν παραμένει σταθερή ιστορικά, γι' αυτό και στην εικονολογική εξέταση της λογοτεχνίας απαραίτητη προϋπόθεση είναι η συμβολή της ιστορικής, ανθρωπολογικής και κοινωνιολογικής οπτικής.⁶ Η στερεοτυπική απεικόνιση των εθνικών χαρακτήρων και τα γνωρίσματα που αποδίδονται στον Ξένο ερμηνεύονται ως μία διαδικασία σημασιοδότησης του κειμένου και εντάσσονται σ' ένα ευρύτερο σύστημα διαφορισμού των εθνών, που αποτελεί προνομιακό πεδίο για τη σημειωτική προσέγγιση.⁷ Η εποχή μας διακρίνεται για την επικίνδυνη ανάκαμψη του εθνικισμού και της ξενοφοβίας. Σ' αυτές τις συνθήκες η εικονολογική ανάλυση της λογοτεχνίας μοιάζει περισσότερο από ποτέ χρήσιμη και επίκαιρη.

Είναι κοινός τόπος ότι το προσφυγικό ζήτημα αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή συνιστά κεντρική θεματική της ελληνικής πεζογραφίας. Καθιερώνεται πρωτίστως από συγγραφείς που βιώνουν οι ίδιοι τον τραγικό ξεριζωμό των χριστιανών της Μικράς Ασίας και μεταφέρουν στη γραφή τους τον καημό της απώλειας και δευτερευόντως από μη πρόσφυγες συγγραφείς, που στρέφουν την προσοχή τους στις κοινωνικές διαστάσεις του εκπατρισμού και στην τραυματική ένταξη των κυνηγημένων Μικρασιατών στην ελληνική πραγματικότητα.⁸ Πολύ πρώιμα, ορισμένα από τα προαναφερθέντα διηγήματα

- 5 Βλ. αναλυτικά: J. Leerssen, «Imagology: History and method», στο M. Beller – J. Leerssen (επιμ.), *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*, Rodopi, Άμστερνταμ 2007, 17-32· ο ίδιος, «Imagology: On using ethnicity to make sense of the world», *Iberic@1 – Revue d'études ibériques et ibéro-américaines* 10 (Automne 2016), 13-31.
- 6 Ζ. Ι. Σιαφλέκης, «Ο τόπος της μνήμης ως πολιτισμικό σύμβολο. Η Δήλος στους Roland Barthes, Martin Heidegger και Οδυσσέα Ελύτη. Από τη στερεοτυπολογία στη γεωκριτική», στο Ζ. Ι. Σιαφλέκης (επιμ.), *Γραφές της μνήμης. Σύγκριση – Αναπαράσταση – Θεωρία*, Ελληνική Εταιρεία Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας – Gutenberg, Αθήνα 2011, 323-324.
- 7 A. Rigney, «Semiotics», στο M. Beller – J. Leerssen (επιμ.), *Imagology...*, ό.π., 421-424.
- 8 Βλ. ενδεικτικά: Th. Doulis, *Disaster and Fiction. Modern Greek Fiction and the Asia Minor Disaster of 1922*, University of California Press, Μπέρκλεϊ-Λος Άντζελες-Λονδίνο 1977· P. Mackridge, «Kosmas Politis and the literature of exile», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), 223-239· Α. Καστρινάκη, «Το 1922 και οι λογοτεχνικές αναθεωρήσεις», στο Α. Αργυρίου – Κ. Α. Δημάδης – Α. Δανάη Λαζαρίδου (επιμ.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981, Πρακτικά Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, τ. Α', Ελλην-

του Χρηστοβασίλη θέτουν, σχεδόν με όρους ενσυναίσθησης, το θέμα της αντίστροφης προσφυγικής πορείας από την Ελλάδα προς την Τουρκία και αναδεικνύουν τον πόνο του μουσουλμάνου της Ελλάδας που εξωθείται να εγκαταλείψει τα δικά του πατρογονικά χώματα. Ο Χρηστοβασίλης πρωτοπορεί και προπορεύεται εντυπωσιακά από την ελληνική και την τουρκική ιστοριογραφία, που μόλις στο τέλος του 20^{ού} αιώνα ανακαλύπτουν ερευνητικά τους ανταλλάξιμους μουσουλμάνους της Ελλάδας.⁹ Στην Τουρκία, μετά από ογδόντα περίπου χρό-

νικά Γράμματα, Αθήνα 1999, 165-174· Τ. Καφετζάκη, *Προσφυγιά και λογοτεχνία. Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*, Πορεία, Αθήνα 2003· P. Mackridge, «The Myth of Asia Minor in Greek Fiction», στο R. Hirschon (επιμ.), *Crossing the Aegean. An appraisal of the 1923 compulsory population exchange between Greece and Turkey*, Berghahn Books, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη, 235-246· Μ. Νικολακοπούλου, «Ο Κοσμάς Πολίτης και η μικρασιατική λογοτεχνία: Το κλείσιμο ενός κύκλου», στο Θ. Πυλαρινός (επιμ.), *Η λογοτεχνία στη Μικρά Ασία*, Εκδόσεις Ενώσεως Σμυρναίων, Αθήνα 2004, 223-243· η ίδια, «Space, Memory and Identity: The Memory of Asia Minor Space in Greek Novels of the 60s», *CAS Sofia Working Paper Series 1* (2007), 1-18· Α. Τζανετοπούλου, *Λογοτεχνικές αναπαραστάσεις του έμφυλου Άλλου στην πεζογραφία της γενιάς του τριάντα: το παράδειγμα της Μικρασιάτισσας*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου – Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών – Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Ρόδος 2010· Έ. Σταυροπούλου, «Η παρουσία της Μικρασιατικής Καταστροφής στη νεοελληνική πεζογραφία (συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις)», στο Κ. Α. Δημάδης (επιμ.), *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία, Πρακτικά Ε΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, τ. Γ΄, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2015, 379-395· Β. Βασιλειάδης, «Διάρρηξη και επαυπραγματίτευση. Η “ξένη πατρίδα” των μικρασιατών προσφύγων σε κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας», στο *Περάσματα, μεταβάσεις, διελύσεις. Όψεις μιας λογοτεχνίας εν κινήσει. Πρακτικά ΙΕ΄ Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης. Μνήμη Δ. Ν. Μαρωνίτη (1929-2016)*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Τμήμα Φιλολογίας – Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2018, 191-206.

- 9 Ο. Υıldırım, «Η ανταλλαγή πληθυσμών του 1923. Πρόσφυγες και εθνικές ιστοριογραφίες στην Ελλάδα και την Τουρκία», στο Κ. Τσιτσέλικης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, μτφ. Ε. Τσερεζόλε – Μ. Δεμέστιχα – Λ. Μοίρας, Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων – Κριτική, Αθήνα 2006, 82-93· Α.-Μ. Τσέτλακα, «Η αντίστροφη πορεία: οι μουσουλμάνοι πρόσφυγες», στο Α. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Νεφέλη, Αθήνα 2011, 171-175· Γ. Ν. Γκλαβίνας, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923). Από την ενσωμάτωση στην ανταλλαγή*, Αντ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2013. Από την τουρκική ιστοριογραφία για την Ανταλλαγή βλ. ενδεικτικά: C. Zengin Aghatabay, *Mübadelenin mazlum misafirleri. Mübadele ve Kamuyu 1923-1930* [Οι καταπιεσμένοι φιλοξενούμενοι της Ανταλλαγής. Η Ανταλλαγή των πληθυσμών και η κοινή γνώμη 1923-1930], Bengi Yayınları, Κωνσταντινούπολη 2007· İ. Erdal, *Ulus Devlet Sürecinde Türkiye ve Yunanistan (1923-1930) Mübadele* [Η Ανταλλαγή των πληθυσμών. Η Τουρκία και η Ελλάδα στην πορεία προς το έθνος-κράτος (1923-1930)], İdeal Kültür Yayınları, Κωνσταντινούπολη 2018.

νια, συστήνεται το Ίδρυμα Ανταλλαγέντων της Συνθήκης της Λωζάννης (Lozan Mübadilleri Vakfı – 2001) και μία δεκαετία αργότερα το Μουσείο της Ανταλλαγής (Mübadele Müzesi – 2010) στην Çatalca, με την ευκαιρία του ορισμού της Κωνσταντινούπολης ως πολιτιστικής πρωτεύουσας της Ευρώπης.¹⁰ Ο Ηπειρώτης διηγηματογράφος προηγείται φυσικά και από το όψιμο ενδιαφέρον της νεοελληνικής πεζογραφίας για τον οθωμανικό κοσμοπολιτισμό και την πολυπολιτισμικότητα του ελλαδικού χώρου.¹¹

Αντίθετα, η τουρκική λογοτεχνία απεικονίζει τη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία πολύ αργά. Στο τουρκικό μυθιστόρημα από το 1923 έως το 1990 η Ανταλλαγή των Πληθυσμών αναφέρεται μόνο παρεμπιπτόντως. Απαντώνται εκπατρισμένοι ως δρώντα πρόσωπα, αλλά η ίδια η προσφυγιά δεν κυριαρχεί στην πλοκή.¹² Μερικοί Τούρκοι μυθοπλαστικοί χαρακτήρες γιαννιώτικης καταγωγής παρουσιάζονται με αρνητικό πρόσημο. Στο μυθιστόρημα *Panorama* (1953) του ένθερμου υποστηρικτή των κεμαλικών μεταρρυθμίσεων Yakup Kadri Karaosmanoğlu,¹³ ένα μυθιστόρημα για τα πρώτα χρόνια της τουρκικής δημοκρατίας, πλάθεται ένας ήρωας-πρόσφυγας από τα Γιάννενα, ο τοπικός κομματάρχης Fazlı Bey, που διαθέτει τη στερεοτυπική συμπεριφορολογική συμπεριφορά των Εβραίων ή Ρωμιών εμπόρων στην τουρκική λογοτεχνία.¹⁴ Εκμεταλλεύεται τους χωρικούς με δυσβάστα-

10 Βλ. S. Güvenç (επιμ.), *Anırtıra Kültür Başkenti Mübadele Müzesi – European Capital of Culture Population Exchange Museum. Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi – Greek-Turkish Population Exchange*, Lozan Mübadilleri Vakfı, Κωνσταντινούπολη 2011.

11 Βλ. Μ. Ακριτίδου, *Όψεις του παρελθόντος του νέου ελληνισμού στο σύγχρονο νεοελληνικό μυθιστόρημα. Αφηγηματική τροπικότητα και ιστορική ποιητική, Hermeneumata. Studien zur Neogräzistik*, Edition Romiosini/GeMoG – Freie Universität Berlin, Βερολίνο 2019, 84-93, 279-399. T. Stauning Willert, *The New Ottoman Greece in History and Fiction (Modernity, Memory and Identity in South-East Europe)*, Palgrave Macmillan, Χαμ 2019.

12 Η. Μήλλας, «Η Ανταλλαγή στην ελληνική και την τουρκική λογοτεχνία: Ομοιότητες και διαφορές», στο Κ. Τσιτσελίκης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών...*, ό.π., 405-412. D. Demirözü, «Το 1922 και η προσφυγιά στην ελληνική και την τουρκική αφήγηση», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 17 (2011), 131-136.

13 Y. K. Karaosmanoğlu, *Panorama*, İletişim Yayınları, Κωνσταντινούπολη 2016. Για το μυθιστόρημα βλ. Ş. Aktaş, *Yakup Kadri Karaosmanoğlu*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Άγκυρα 2014, 65-69.

14 Η. Millas, «The Exchange of Populations in Turkish Literature», στο R. Hirschon (επιμ.), *Crossing the Aegean ...*, ό.π., 222. A. Çete, «Yakup Kadri karaosmanoğlu'nun *Panorama* adlı romanında İdeoloji ve "Öteki" algısı üzerine bir inceleme» [Μία μελέτη για την κατανόηση της Ιδεολογίας και του Άλλου στο μυθιστόρημα

κτους τόκους, τους κλέβει αδιάντροπα και η οικογένειά του, έχοντας ως μητρική γλώσσα τα ελληνικά, αδυνατεί να μάθει τουρκικά.

Ωστόσο, από τη δεκαετία του 1990 και ύστερα εμφανίζεται στην Τουρκία μια κατηγορία έργων που είναι γνωστά ως μυθιστορήματα της Ανταλλαγής (*mübadele romanları*). Σύμφωνα με την τουρκική –κατά μείζονα λόγο– βιβλιογραφία,¹⁵ την περίοδο έπειτα από τα στρατιωτικά πραξικοπήματα στη γείτονα χώρα, υποχωρεί η απαίτηση του τουρκικού εθνικισμού για έναν αυστηρά ομογενοποιημένο λαό, και έρχονται στην επιφάνεια οι ιδιαιτερότητες των διαφόρων εθνικών ομάδων και οι τοπικές ταυτότητες. Τα μυθιστορήματα της Ανταλλαγής αποστρέφονται την εθνικιστική ρητορική, διερευνούν την καταπιεσμένη ταυτότητα του Τούρκου που έχει προσφυγικές ρίζες, στηρίζουν την πολιτική του Mustafa Kemal Atatürk και διαβιβάζουν στη λογοτεχνία την πληγωμένη συλλογική/οικογενειακή μνήμη της τρίτης και της τέταρτης γενιάς των Τούρκων ανταλλαγέντων. Οι οικογενειακές ιστορίες των προσφύγων συμπληρώνονται με φωτογραφίες, επιστολές, έγγραφα και συνεντεύξεις, με τα οποία οι συγγραφείς επιθυμούν να τεκμηριώσουν την προγραμματική αναζήτηση της αλήθειας διαμέσου της λογοτεχνίας. Η αφήγηση συνήθως εμπεριέχει το μοτίβο του ανέφικτου διεθνικού έρωτα ανάμεσα σε Τούρκους και Ρωμιούς νέους και νέες, του έρωτα που εμποδίζεται από την Ιστορία. Τα μυθιστορήματα αυτά διηγούνται, με συναισθηματική φόρτιση αλλά και με περισσότερη ψυχραιμία και ουδετερότητα συγκριτικά με

Panorama του Yakup Kadri karasmanoğlu], Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi (DTCF Dergisi) 57:2 (2017), 1046-1048.

- 15 Η. Μήλλας, «Η Ανταλλαγή στην ελληνική και την τουρκική λογοτεχνία...», ό.π., 423-434· F. Sakallı, «Bir Mübadele Romanı: Hasret» [*Ένα μυθιστόρημα της Ανταλλαγής: Νοσταλγία*], 21. Yüzyılda Eđitim ve Toplum 4:11 (2015), 20-24· Y. Ayata, «Türk romanında Nüfus Mübadelesi Sorunu ve bir mübadele romanı olarak *Mor Kaftanlı Selanik*» [Το ζήτημα της Ανταλλαγής των πληθυσμών στο τουρκικό μυθιστόρημα και η *Θεσσαλονίκη με το μοβ καφτάνι* ως ένα μυθιστόρημα της Ανταλλαγής], Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 39:1 (2015), 31-35· H. Doğruyol, 1990 sonrası Türk romanında Türk-Yunan Mübadelesi [*Η ελληνο-τουρκική Ανταλλαγή των πληθυσμών στο τουρκικό μυθιστόρημα μετά το 1990*], Διδακτορική Διατριβή, Celal Bayar Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü, Μανίσα 2016· H. Bayrak Akyıldız, *Mübadele Romanlarında Kimlik ve Ulusçuluk* [*Ταυτότητα και Εθνικισμός στα μυθιστορήματα της Ανταλλαγής*], Dođu Kültürhanesi, Κωνσταντινούπολη 2018, 89-93, 299-307· M. Bağcı, «Türk Romanında Nüfus Mübadelesi» [*Η Ανταλλαγή των πληθυσμών στο τουρκικό μυθιστόρημα*], στο *Uluslararası İzmir Gök ve Mübadele Sempozyumu Bildiri Kitabı* [*Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου της Σμύρνης για την Προσφυγιά και την Ανταλλαγή*], İzmir Büyükşehir Belediyesi, Σμύρνη 2018, 193-199.

την ένταση που προκαλεί το άμεσο βίωμα, τα τρία στάδια της αναγκαστικής φυγής: τις μέρες πριν την Ανταλλαγή, την προσφυγιά και την επώδυνη διαδικασία προσαρμογής στις νέες κοινωνικές συνθήκες της Τουρκίας.

Τον 19^ο και στις αρχές του 20^{ού} αιώνα τα Ιωάννινα είναι ένα πολυεθνικό κέντρο. Εντούτοις, υπάρχουν ελάχιστοι αυτόχθονες τουρκόφωνοι. Ο ίδιος ο Χρυσοβασίλης το 1902, στη μικρή εθνογραφική μελέτη του *Η Δύναμις του Ελληνισμού εν Ηπείρω και τα δίκαια αυτού*, που προασπίζεται την ελληνική υπόσταση της Ηπείρου στο πλαίσιο της εθνικής δημοσιογραφικής του δραστηριότητας στην Εταιρεία «Ο Ελληνισμός» του Νεοκλή Καζάζη και μεταφράζεται στα γαλλικά, ιταλικά και αγγλικά,¹⁶ σημειώνει emphaticά:

[...] Υπάρχουσιν εν Ηπείρω γηγενείς μωαμεθανοί, αλλ' ουδείς γηγενής Τούρκος! [...] ο μωαμεθανικός πληθυσμός των πλείστων πόλεων της Ηπείρου [...] είναι πληθυσμός ελληνικός, ασπασθείς τον μωαμεθανισμόν κατά τους πρώτους χρόνους της κατακτήσεως της χώρας υπό των οθωμανικών ορδών, πληθυσμός όστις, μεθ' όλην την δύναμιν και την επιβολήν της τουρκικής Εξουσίας επί πέντε σχεδόν αιώνας, αποβαλών την θρησκείαν των πατέρων του, χάριν αποκτήσεως αξιωμάτων και ασφαλείας ζωής, και περιουσίας, προς δε και ανετιωτέρου βίου, και προ παντός χάριν της διατηρήσεως της ελευθερίας του, δεν ηδυνήθη ν' αποβάλη εισέτι το κυριώτερον της φυλής και του γένους γνώρισμα: την ελληνικήν γλώσσαν!¹⁷

Οι λεγόμενοι Τουρκογιαννιώτες συγκροτούν μια κοινότητα μουσουλμάνων που θρυλείται ότι προέρχεται από εξισλαμισμένους χριστιανούς, μιλά ελληνικά με αρκετές τουρκικές λέξεις και συμβιώνει αρμονικά με τους χριστιανούς έως την ενσωμάτωση της Ηπείρου στην Ελλάδα (1913) και την ελληνοτουρκική Σύμβαση της Ανταλλαγής των πληθυσμών (1923).¹⁸ Από το 1922 καταφθάνουν Μικρασιάτες

16 Δ. Κασιόλα, *Ο βίος και το έργο του Χρήστου Χρυσοβασίλη. Γραμματολογική και αρχειακή μελέτη*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 2007, 91, 390-391.

17 Χ. Χρυσοβασίλης, *Η Δύναμις του Ελληνισμού εν Ηπείρω και τα δίκαια αυτού*, Καταστήματα Ανέστη Κωνσταντινίδου, Αθήνησι 1902, 5, 8. Η έντονη γραφή είναι του Χρυσοβασίλη.

18 F. Ç. Yenişehirlioğlu, «Yanya/Ioannina», στο M. Pekin (επιμ.), *Mübadil Kentler: Yunanistan* [Προσφυγικές πόλεις: Ελλάδα], Lozan Mübadilleri Vakfı, Κωνσταντινούπολη 2012, 203-204· Κ. Τάσση, *Οι Μουσουλμάνοι των Ιωαννίνων: από την Αυτοκρατορία στο Έθνος-κράτος 1913-1923*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Φιλοσοφική Σχολή - Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας - Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα: Νεώτερη & Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία

πρόσφυγες στην περιφέρεια των Ιωαννίνων,¹⁹ ενώ 2200 Γιαννιώτες και Πρεβεζάνοι μουσουλμάνοι, τον Ιούλιο του 1924, μεταφέρονται από το λιμάνι της Πρέβεζας με το πλοίο *Sulh* [=Ειρήνη] και άλλα βαπόρια στις συνοικίες Tuzla, Kadıköy και Pendik της ασιατικής πλευράς της Κωνσταντινούπολης, στο Αϊβαλί και στην περιοχή της Προύσας.²⁰ Στη νέα τους πατρίδα, την İstanbul της κεμαλικής Τουρκίας, δεν μπορούν να συνεννοηθούν εύκολα, καθώς δεν γνωρίζουν την τουρκική γλώσσα, και συναντούν ανυπέβλητες οικονομικές δυσκολίες, μολονότι είναι συνθησιμένοι σ' έναν άνετο αστικό τρόπο ζωής.²¹ Αντιγράφουμε εδώ ένα μικρό απόσπασμα σχετικής μαρτυρίας της Tülin Karadağ Eldener για την οικογένεια του πατέρα της, του Τουρκογιαννιώτη Lütfü Karadağ:

[...]Έτσι άρχισε το ταξίδι 1500 ατόμων από την Πρέβεζα στην Τούζλα που θα διαρκούσε μια βδομάδα με το ατμόπλοιο *Σουλκ*. [...] Μετά πήγαν σε ένα «περίεργο» μέρος, το Pendik, όπου βρισκόταν και η κατοικία που θα τους έδιναν έναντι των ακινήτων που είχαν εγκαταλείψει στα Γιάννενα. Επειδή ο Süleyman Karadağ ήταν στην Επιτροπή Ανταλλαγής, έστειλε την οικογένειά του με κάποιον που ήξερε τη διεύθυνση. Στάθηκαν μπροστά στην πόρτα του σπιτιού που θα τους έδιναν. [...] Η μαυροφορεμένη κυρία [...], που καθόταν σε μια καρέκλα στην πόρτα, τους καλωσόρισε στα τούρκικα λέγοντας «Hoş geldiniz». Η οικογένεια μη γνωρίζοντας τούρκικα δεν κατάλαβε τίποτε και μετά την ερώτηση του μικρού Vasfi στα ελληνικά «τι θέλετε να πείτε;» κατάφεραν να συνεννοηθούν στα ελληνικά. Η περιπέτεια συνεχίστηκε με δυσκολίες, φτώχεια και προβλήματα υγείας. Η Τουρκική Δημοκρατία μόλις είχε βγει από πόλεμο και ήταν φτωχή, δεν μπόρεσε να δώσει τίποτα στους νεοφερμένους πέρα από αυτά που είχαν φέρει μαζί τους.²²

– Ιστορία – Λαϊκός Πολιτισμός, Ιωάννινα 2017.

19 M. N. Χριστοπούλου, «Η ένταξη των προσφύγων στην περιοχή των Ιωαννίνων (1922-1930)», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 38 (2004), 213-222.

20 K. Arı, *İzmir'den Bakışla Türk Ticaret-i Bahriyesi ve Mübadele Gemileri. Lozan'dan Kabotaja...* [Με οπτική από τη Σμύρνη τουρκικά εμπορικά-ναυτικά πλοία και πλοία της Ανταλλαγής. Από τη Λωζάννη στο καμποτάζ...], Deniz Ticaret Odası İzmir Şubesi Yayınları, Σμύρνη 2008, 183, 213, 239, 257, 258· ο ίδιος, *Büyük Mübadele. Türkiye'ye zorunlu göç 1923-1925 [Η μεγάλη Ανταλλαγή των πληθυσμών. Η αναγκαστική προσφυγιά προς την Τουρκία 1923-1925]*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Κωνσταντινούπολη 1995, 91· ο ίδιος, *Suyun iki yanı: «Mübadele» (Yazılar) [Οι δυο πλευρές του νερού: Ανταλλαγή (Μελέτες)]*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Κωνσταντινούπολη 2015, 225, 227.

21 Βλ. και Β. Clark, *Δuo φορές ξένος. Οι μαζικές απελάσεις που διαμόρφωσαν την σύγχρονη Ελλάδα και Τουρκία*, μτφ. Β. Ποταμιάνου, Ποταμός, Αθήνα 2007, 230-231.

22 S. Günenç – X. Ρήγας (επιμ.), *Προσφυγικές ιστορίες από τις δύο όχθες της νο-*

Τουρκογιαννιώτες μαθητές δημοτικού σχολείου
στο Pendik της Κωνσταντινούπολης (1925-1926)²³

Οι σημερινοί απόγονοι των Τουρκογιαννιωτών στην Τουρκία, κατά βάση στην Κωνσταντινούπολη, σχηματίζουν μνημονικές κοινότητες –μέσω συλλόγων, εντευκτηρίων, βιβλίων, περιοδικών, διαδικτυακών σελίδων και οργανωμένων εκδρομών– και αποπειρώνται να διαχειριστούν την ιδιαίτερη προσφυγική τους ταυτότητα.²⁴

σταγιάς, μτφ. Σ. Ασλάνογλου – Θ. Τζιμπής, *Lozan Mübadilleri Vakfı* – Ιστός, Κωνσταντινούπολη 2015, 111-112.

23 Από το αρχείο του Lütfü Karadağ. Διαθέσιμο στο: <https://yanyafbk.blogspot.com/2009/01/yanyalilar-tanidiklari-bulma-oyunu.html>.

24 Π.χ. βλ. τα βιβλία με μαρτυρίες: Μ. Kayademir, *Yanya – İoannina Yemek ve Tatlılar* [Φαγητά και γλυκίσματα των Γιαννίνων], İlkbiz Yayinevi, Κωνσταντινούπολη 2005· F. B. Kocamenli, *Yanya'nın Gözyaşları* [Τα δάκρυα των Ιωαννίνων], İskenderiye Yayınları, Κωνσταντινούπολη 2008· İ. Özsoy, *Özü Sözü Yanya*. «Bilge Mübadil» Lütfü Karadağ'a Armağan [Τα αυθεντικά Γιάννενα. Χάρισμα στον «σοφό πρόσφυγα» Lütfü Karadağ], Bağlam, Κωνσταντινούπολη 2014. Στο Pendik της Κωνσταντινούπολης ιδρύονται ο Πολιτιστικός Σύλλογος Αλληλεγγύης Γιαννιωτών (Yanyalılar Kültür ve Dayanışma Derneği – 2014) και ο Πολιτιστικός Σύλλογος Αλληλοβοήθειας Γιαννιωτών (Yanyalılar Kültür ve Yardımlaşma Derneği – 2017), ενώ στα Μουδανιά (Mudanya) ο Πολιτιστικός Σύλλογος Αλληλεγγύης Κρητικών και Γιαννιωτών Μουδανιών (GİRİTYA Mudanya Giritliler ve Yanyalılar Kültür ve Dayanışma Derneği). Επίσης, ιδιαίτερα ενεργό και με πλούσιο υλικό είναι το πολύγλωσσο ιστολόγιο του Fazıl Bülent Kocamenli: *Yanya/İoannina/Janina*. Διαθέσιμο στο: <https://yanyafbk.blogspot.com/>.

Ο Χρήστος Χρηστοβασίλης λίγους μήνες πριν να πεθάνει (21 Φεβρουαρίου 1937) σχεδιάζει να εκδώσει από τον Δήμο Ιωαννιτών μία συλλογή δεκατεσσάρων διηγημάτων, που αναφέρονται στα οθωμανικά Γιάννενα («περί Γιαννίνων τούρκικων» κατά την έκφρασή του) και μυθοποιούν πρόσωπα και συμβάντα από εκείνα τα ιστορικά συμφραζόμενα. Όλα δημοσιεύονται σε περιοδικά και εφημερίδες, εκτός από ένα που είναι χαμένο πλέον («Οι Τσιούρπηδες (Μπαντίδοι)»). Ο συγγραφέας συντάσσει και «Τουρκοαραβοπερσικό Λεξιλόγιο» για τους αναγνώστες. Η έκδοσή αυτή με τίτλο *Γιαννιώτικα Διηγήματα*, ο οποίος δίδεται από τον ίδιο τον Χρηστοβασίλη σε επιστολή του προς τον Γυμνασιάρχη της Ζωσιμαίας Σχολής Χρήστο Σούλη (17 Οκτωβρίου 1936), «διότι», όπως γράφει, «έχουν σκηνήν τα Γιάννενα, γι' αυτό και Γιαννιώτικα»,²⁵ πραγματοποιείται εβδομήντα δύο χρόνια αργότερα.²⁶

Ο αφηγητής του Χρηστοβασίλη εκπροσωπεί όχι μόνο την ελληνική θεώρηση, αλλά και τη σύγχρονη με τα γεγονότα λογοτεχνική κατάθεση. Από τα τελικώς δεκατρία διηγήματα της συλλογής, τα δύο δεν σχετίζονται ευθέως με τους μουσουλμάνους των Ιωαννίνων. Από τα υπόλοιπα ένδεκα, τα πέντε έχουν ιστορικό περιεχόμενο, δηλαδή ο πεζογράφος προσεγγίζει τον αφηγηματικό του μύθο με τους περιορισμούς του ιστοριοδίφη, και τα έξι συνδιαλέγονται με το παρόν· με άλλα λόγια με τον βιωμένο από τον συγγραφέα –και κατά συνέπεια τον αφηγητή του– παρελθοντικό χρόνο της παιδικής και της εφηβικής του ηλικίας (δηλαδή σαράντα ή πενήντα χρόνια πριν τη συγγραφή – από τις αρχές του 20^{ού} αιώνα έως τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1930) ή μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, όταν επιστρέφει στα Γιάννενα (1913).

Ο Χρηστοβασίλης, για τις χρονικά απομακρυσμένες μυθοπλαστικές του ιστορίες, ανατρέχει στις γραπτές και προφορικές πηγές. Αντλεί υλικό από την πλούσια τοπική ιστορία: τη συνθηκολόγηση της πόλης με τους Οθωμανούς, την τυραννία του Αλή Πασά, την αιχμαλωσία και την εκτέλεση του Κατσαντώνη, την καταδίωξη των Αρματολών και των Κλεφτών, τον ηρωικό αγώνα των Σουλιωτών, την πολιορκία του Μεσολογγίου και την επανάσταση του 1821. Σε αυτές τις διηγήσεις οι μουσουλμάνοι των Ιωαννίνων ταυτίζονται με τον «προαιώνιο εχθρό» του ελληνισμού. Η σύγκριση υπάγεται στο γενικό σχήμα αντίθεσης του Τούρκου ή αλλόφυλου μουσουλμάνου με τον Έλληνα κατά την

25 Για την επιστολή, τα χειρόγραφα και τις δημοσιεύσεις των διηγημάτων της συλλογής βλ. Δ. Κασιόλα, *Ο βίος και το έργο του Χρήστου Χρηστοβασίλη ...*, ό.π., 278-282.

26 «Σημείωμα του εκδότη», στο Χ. Χρηστοβασίλης, *Γιαννιώτικα Διηγήματα*, ό.π., 11-12.

οθωμανική κυριαρχία, που υπαγορεύεται από τις ιδεολογικές αναζητήσεις της εποχής και συνεπάγεται την ακόλουθη μανιχαϊκή σχέση σε επίπεδο αξιών:

κυριαρχών	VS	κυριαρχούμενος
Τούρκος/Μουσουλμάνος =		Έλληνας =
κακός		καλός

Το παραπάνω σχήμα διαπιστώνεται περιστασιακά ή πιο συστηματικά σ' όλους τους Ηπειρώτες πεζογράφους της γενιάς του 1880. Π.χ.:

α. Στο ευσύνοπτο ιστορικό λαϊκό μυθιστόρημα *Τα θύματα του Βάγια (Ιωάννινα 1817-1821)* του Γιαννιώτη Καθηγητή ελληνικών στο Γαλάτσι και στο Ιάσιο της Ρουμανίας Νικόλαου Γ. Δόσιου:

[...] Κάτωθεν της αφιδωτής πύλης της ακροπόλεως, [...] πωρείται έτι αποπαίρον το σώμα άρτι απαγχονισθέντος χριστιανού Ιωαννίτου, αρνηθέντος ίσως να παράσχη εις τον μιaron γυναικωνίτην του ασελγούς τυράννου την μονογενή και ευειδή αυτού θυγατέρα, ανθρωπόμορφα δε θηρία αντάξια του κυρίου των, Αλβανοί και Γκέκιδες στρατιώται έπαιζον αποτρόπαιον παίγνιον μετά στοιχήματος ενός άσπρου δι' εκάστην βολήν επιτυχίας, βάλλοντες επί των γυμνών στήθων του δυσμόρου θύματος τας αιχμηράς αυτών μαχαίρας.²⁷

β. Στο πεζογράφημα «Το Σουλιωτόπουλο» του Κώστα Κρυστάλλη:

— Κλαις ωρέ χαντακωμένε Λάμπρο, κλαις; Δεν είσ' εσύ, πόχεις φάει δέκα Τούρκους με τα χέρια σου ως τα τώρα, ωρέ Λάμπρο, και γιατί πάει κι ο Μπεϊλούλαγας σήμερα κλαις σαν το μικρό παιδί και μαλώνεις το Φώτο; Αν μας το σκότωνα το παιδί ο σκύλαρος, τι θα γενόμασταν εμείς τότες, ωρέ καμμένε;²⁸

και γ. Στο διήγημα «Τα δύο τ' αδέρφια» του Κωνσταντίνου Καζαντζή,

27 Ο συγγραφέας ονομάζει το αυτοτελές πεζό «διήγημα». Βλ. Ν. Γ. Δόσιος, *Τα θύματα του Βάγια (Ιωάννινα 1817-1821). Πρωτότυπον Ηπειρωτικόν διήγημα*, Ανατύπωσις εκ του περιοδικού «Ίστρος», Τυπολιθογραφείον «Συλλόγων», Βουκουρέστιον 1888, 40-41. Για τη λαϊκή διάσταση του έργου βλ. Π. Μουλλάς, *Ο χώρος του εφημερου. Στοιχεία για την παραλογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα*, Σοκόλης, Αθήνα 2007, 139-140.

28 Κ. Κρυστάλλης, *Άπαντα. Ποιήματα - Πεζογραφήματα - Λαογραφικά - Ιστορικά - Γράμματα*, πρόλογος-εισαγωγή-επιμ. Γ. Βαλέτας, Εκδοτικός Οίκος «Βιβλιοαθηναϊκή» Περικλή Σύψα, Αθήναι κ.χ. [ανατύπωση σ' έναν τόμο της έκδοσης του 1959], 291. Για τον Τούρκο και γενικότερα τον μουσουλμάνο της οθωμανικής Ηπείρου ως Άλλο στον Κρυστάλλη βλ. Θ. Β. Κούγκουλος, «Η ηθογραφία και τα πεζογραφήματα του Κώστα Κρυστάλλη: προϋποθέσεις μιας επανεκτίμησης», *Νέα Εστία*, υπό δημοσίευσιν.

λόγιου της διασποράς και αντιβενιζελικού πολιτικού από τα Ιωάννινα:

[...] Αλλά κοιμούνται ποτέ αντάμα χριστιανός με Τούρκο; Και στον τάφο ακόμα, και αποθαμμένοι θα πολεμούν και θα μάχωνται έως την συντέλειαν του αιώνος. Είναι τα δύο άκρα ενάντια. Ανατολή και Δύση. Το αίμα το τούρκικο και το ρωμαίικο είναι σαν το λάδι με το νερό· δεν ανακατεύονται όσο και να τα ανακατέψης!²⁹

Στον Χρηστοβασίλη αυτή η τάση ενισχύεται και από τις καταδίκες του σε θάνατο από τις τουρκικές αρχές για την ανάμειξή του στο επαναστατικό κίνημα του Λυκουρσίου, για την αντίστασή του στην Πίνδο με τους Κλέφτες και για το πολύστιχο ποίημα «Στ' Αδέλφια μας», που αφιερώνεται στην απελευθέρωση της Θεσσαλίας.³⁰ Στο διήγημα «Ο Γιαννιώτης Αϊ-Γιάννης» –όπου εξιστορούνται ο βίος και τα βασανιστήρια του αγίου Ιωάννη του ράπτη τον 16^ο αιώνα, νεομάρτυρα από τη συνοικία «του Πλιθοκοποίου του Γιαννίνου»– η φυλάκιση και η θανάτωση του βασικού ήρωα ανάγεται στη συνολική σύγκρουση «Ελληνισμού» και «Τουρκισμού» και στη συνδηλούμενη διάζευξη *ορθόδοξος χριστιανισμός vs ισλαμισμός*:

Ο Γιαννάκης ετοιμάστηκε για να υποστή τη θανατική του καταδίκη, μην θέλοντας ν' αρνηθή τον Χριστόν του, με όσες δελεαστικές προτάσεις τώστελναν στη φυλακή ο ιμάμης κι' η ιμάμιανα κάθε μέρα. [...]

Στις φυλακές εκείνην την ιερήν στιγμήν επάλευεν ο Χριστιανισμός με τον Μωαμεθανισμόν, ο Ελληνισμός με τον Τουρκισμόν, η Εκκλησιά με το Τζιαμί, η Αδυναμία με την ισχυρή Βία, και το Φως της Ελευθερίας με το Σκότος της Δουλείας και της βαρβαρότητας!... (σ. 31)

Η συγγερή εξουσία αντιπροσωπεύεται από τον Αλή Πασά,³¹ ο οποίος χαρακτηρίζεται ως τύραννος, φοβερός, αντίχριστος, θηρίο, άγιος, αιμοβόρος, σκληρόκαρδος. Στο διήγημα «Ο Αλή-Πασιάς, ο Κατοσαντώνης κι' ο αδελφός του Βελη-Γκέκα», ο ανέντιμος Αλή Πασάς πατάει

29 Κ. Καζαντζής, *Ιστορίες της Πατρίδος μου*, επιμ.-εισαγωγή Γ. Καλογεράς, Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2001, 221.

30 Δ. Κατσίδα, *Ο βίος και το έργο του Χρήστου Χρηστοβασίλη ...*, ό.π., 56-62.

31 Για τη μυθοποίηση του Αλή Πασά στην ελληνική πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα και την εξίσωσή του με την αδίστακτη τυραννία βλ. Θ. Β. Κούγκουλος, *Η Ήπειρος ως λογοτεχνικός μύθος στη μεταπολεμική πεζογραφία*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Φιλοσοφική Σχολή – Τμήμα Φιλολογίας – Τομέας Μεσαιωνικής και Νέας Ελληνικής Φιλολογίας, Ιωάννινα 2012, 85-93· ο ίδιος, «Τα Γιάννινα της οθωμανικής περιόδου στη σύγχρονη πεζογραφία: Η εικόνα του Τούρκου συμπολίτη», στο Ευ. Γ. Αυδίκος (επιμ.), *Λαογραφικές αναγνώσεις στην Ελλάδα και την Τουρκία*, Πεδίο, Αθήνα 2012, 543-544.

τον λόγο του στον στρατηγό του Σιαχίν-Γκέκα και οργισμένος διατάσσει τον βάνουσο θάνατο του Κατσαντώνη και του αδελφού του:

[...] ο Αλή Πασιάς, φρυαγμένος από θυμό, διέταξε αμέσως τους δήμιους να σπάσουν με τες βαρύνες απάνω σ' αμμόνια τα κόκκαλα των χεριών και των ποδαριών των μεγάλων προδρόμων της μεγάλης Ελληνικής Εθνεγερσίας του '21 (σ. 54).

Όμως, ξεχωρίζουν μεταξύ του άξεστου «τουρκικού όχλου», «συρφετού» ή «τουρκόκοσμου», «ιπποτικώτατοι» μουσουλμάνοι ήρωες που ασπάζονται τον οικουμενικό κώδικα τιμής και ανδρείας. Στην κατηγορία αυτή ανήκει ο υψηλόφρων Σιαχίν-Γκέκας από την αλβανική φυλή των Γκέγκηδων, που αντιδρά με μεγαλοθυμία στην προδοτική σύλληψη του άρρωστου και λαβωμένου Κατσαντώνη και παραδέχεται ότι ο «μέγας Κλέφτης των Αγράφων και της Ρούμελης» σκότωσε «παλληκαρήσια» τον Βελή-Γκέκα τον αδελφό του:

[...] Τότε φανίστηκε ερχόμενος πίσω από την συνοδεία του Κατσαντώνη ένας καβαλλάρης ψηλός, λεβέντης, ώμορφος και ντυμένος πλούσια γκέγκηκη φορεσιά, ο οποίος βλέποντας τον εξευτελισμό, πώκαναν οι Τουρκογιαννιώτες των πανένδοξων Κλεφτών, τους έβρισε λέγοντάς τους:

— Ντροπή σας άναντροι, εσείς που τρομάζαταν σ' όνομα του Κατσαντώνη, να βγαίνετε τώρα να τον περιγελάτε, να τον βρίζετε και να τον φτύσετε! Ντροπή σας, παλιανθρώποι κι' αν δεν σας σκίζω τα κεφάλια αυτήν την στιγμή, είναι γιατί λυπούμαι να λερώσω το σπαθί μου με το βρώμικο αίμα σας! Αν ήταν παλληκάρια οι Τουρκογιαννιώτες έπρεπε να είχαταν το θάρρος να πάτε απάνω σ' Άγραφα, κι' εκεί αν ήταν άξιοι να τον περιγελάσετε, να τον βρίσετε και να τον φτύσετε, όταν έκοβε το σπαθί του, κι' όχι να του κάνετε σήμερα τους πάλληκαράδες, πούναι πεθαμμένοι κι' άθαφτος! Γκρεμιστήτε από μπροστά μου, γυναίκες με μουστάκια, με γένεια και μ' αντρίκια φορέματα! (σ. 47)

Απεναντίας, στα συγχρονικά διηγήματα της συλλογής του Χρηστοβασίλη οι μουσουλμάνοι δεν συνδέονται αποκλειστικά και μόνο με την καταπιεστική διοίκηση. Ο αφηγητής μετριάζει τις γενικόλογες αρνητικές μνείες στους Τούρκους/Μωαμεθανούς και πλησιάζει με συμπάθεια τους γνώριμους μουσουλμάνους του τόπου του, αναγνωρίζοντας ανάμεσά τους θετικούς χαρακτήρες. Ένας Τουρκογιαννιώτης που επιδοκιμάζεται ανεπιφύλακτα στα διηγήματα «Ο Μεγάλος Σιέχης» και «Ο Μεγάλος Σιέχης (Β΄) ή Σαράντα πήχες τόπο στον παράδεισο» είναι ο θρησκευτικός λειτουργός Σιέχ-Αχμέτης, ο οποίος «περνούσε για ζωντανός άγιος από τους Τούρκους και για καλός κι' αγαθός άνθρω-

πος από τους Χριστιανούς και τους Εβραίους» της πόλης (σ. 109). Η δικαιοσύνη του και η αστείρευτη καλοσύνη του προσφέρεται χωρίς διακρίσεις εθνομάδας ή θρησκευμάτων. Τουναντίον, προστατεύει από την αδικία τους αλλόφυλους και αλλόθρησκους συμπατριώτες του με ειλικρινή αδελφσύνη. Μολαταύτα, η αποδοχή του στοιχειοθετείται με όρους ομοιότητας προς το χριστιανικό Εμείς: άρα και μερικής απομάκρυνσης από τα θεμελιώδη γνωρίσματα του Άλλου:

Ο Σιέχ-Αχμέτης-Θεός σχωρέσ' τον, ας είχαν και Τούρκος είχαν στα Γιάννινα μοναδικός τύπος θεοσεβούμενου, θεόπληχτου, θρησκοόληπτου και ενάρετου ανθρώπου. [...]

Δεν είχε όρια η καλωσύνη, η ευσπλαχνία, κι' η συμπάθεια του Σιέχ Αχμέτ προς τον κόσμο, πώπασχε και πονούσε. [...]

Αυτός ήταν ο Μέγας Σιέχ-Αχμέτης ο ευαγγελικότατος και χριστιανικότατος μουσουλμάνος, χωρίς να 'χει διαβάσει ποτέ το Βαγγέλιο και χωρίς να ήταν Χριστιανός.

Αυτός ήταν ο Αφέντης ο Μεγάλος, που 'χε εξωτερικά όλη την έκφραση της χριστιανικής ταπεινοφροσύνης και εσωτερικά όλο το μεγαλείο της ψυχής και της καρδιάς, που τον σήκωνε ως τον θρόνο του Θεού! (σ. 109, 123, 129)

[...] Είταν αρχαίος Χριστιανός υπό μορφήν αρχαίου Μουσουλμάνου (σ. 132).

Από τις δύο αλληλοεξαρτώμενες ιδιότητες του Τουρκογιαννώτη –της ξένης θρησκείας και της συγκατοίκησης στην ίδια πόλη– τονίζεται ο κοινός γενέθλιος τόπος, και έτσι επιχειρείται η οικείωση με τον θρησκευτικό Άλλο. Η σύγκλιση προς τον Άλλο δεν ακυρώνει την αίσθηση της διαφορετικότητας και τον στερεοτυπικό λόγο. Ο αφηγητής του Χρηστοβασίλη τακτικά εντοπίζει ελαττώματα στους Τουρκογιαννώτες, ο οποίος –όπως επισημαίνει– την περίοδο της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς «αν κι' είχαν λίγα χρόνια που είχαν αρνηθεί τον Χριστιανισμό, έρρεπαν σ' όλες τες αμαρτίες των Ασιανών Τούρκων» («Ο Γιαννιώτης Αϊ-Γιάννης», σ. 26). Τους θεωρεί οξύθυμους, ευέξαπτους, κουτοπόνηρους, δεισιδαίμονες, μωρόπιστους, ερωτομανείς, φανατικούς, φιλοχρήματους, φαντασιόπληκτους, αφελείς και προσκολλημένους σε μια «εγωιστική και μισαλλόδοξη θρησκεία» (σ. 130). Κυρίως στηλιτεύει την ευπιστία και την αγκίστρωσή τους στις προλήψεις στα διηγήματα «Ο Μεγάλος Σιέχης» και «Ο Μεγάλος Σιέχης (Β΄)»:

[...] δεν αγυρτεύονταν καθόλου ο Σιέχ-Αχμέτης, όπως θα φρονού-

σαν τότε οι μη μουσουλμάνοι κι' όσοι ακόμα Τούρκοι είχαν ελευθερόφρονες και δεν πίστευαν σ' υπερφυσικά πράγματα, αν και σ' εκείνη την εποχή δεν εύρισκες ούτε έναν τέτοιο Τούρκο σ' όλα τα Γιάννινα και σ' όλη την Ήπειρο. Δεν αγυρτεύονταν, αλλ' έπασχε από αυθυποβολή κι' είχε την πηθική δύναμη να μεταδίδη και σ' άλλους την αυθυποβολή του. [...] Τα πίστευαν κι' αυτοί πάλε ως πραγματικά, κι' άμα έβγαιναν έξω από τον Μεντρεσέ, διηγώνταν σ' όλα τα μωαμεθανικά Γιάννινα «το και το έκανε απόψε, ή σήμερα, ο Αφέντης ο Μεγάλος», κι' οι Τουρκογιαννιώτες, οι μωροπιστότεροι άνθρωποι του κόσμου, αληθινοί Γασκόνιοι της Ανατολής, δεν έκαναν άλλη δουλειά παρά να μεγαλοποιούν φανταστικότερα τες φανταστικές εκδρομές και τες νυχτερινές πράξεις του θεόληπτου Σιέχ, [...] (σσ. 121-123).

Δεν γένονταν άλλη κουβέντα στα Γιάννινα εκείνες τις ημέρες, παρά για το σπυρί του Σιέχ Αχμέτ. Οι Τουρκογιαννιώτες, αληθινοί γασκόνιοι της Ανατολής, που μεγαλοποιούσαν και τα μικρότερα πράγματα, άλλοι έλεγαν ότι το σπυρί του Μεγάλου Σιέχ ήταν μεγαλύτερο από μήλο, άλλοι μεγαλύτερο από κυδώνι, άλλοι σαν πεπόνι, κι' υπήρχαν και μερικοί, που τόφκιαναν σαν κολοκύθι μεγάλο, [...] (σ. 133).

Ο αφηγητής, στο διήγημα «Το καυμένο το Τζιαμί μας», εξομολογείται με παρηγορία τον μηχανισμό του σχηματισμού υποτιμητικών πεποιθήσεων για τους Τούρκους και την απλουστευτική αντιμετώπισή των τελευταίων ως αδιαφοροποίητου συνόλου.³² Υπαίτιος της μη λογικά ελεγχόμενης και εκθρικής εικόνας που έχει κατασκευάσει για τον Τούρκο είναι η τοπική κοινωνία και η οικογένειά του· ιδίως η σκληρή διαπαιδαγώγηση της μητέρας του, η οποία του καλλιεργεί μεθοδικά το εθνικό μίσος. Η μάνα ενδεχομένως αποδομείται με τον οξύμωρο προσδιορισμό «αγράμματη “παντογνώστρα”». Η αναγωγή των ανθεκτικών στερεοτύπων του στο μητρικό μορφοείδωλο είναι παράλληλα η ασύνειδη ομολογία μιας αρχετυπικά επιβαλλόμενης συμπεριφοράς και η αιτιολογία για τη γενικευμένη κωδικοποίηση του Τούρκου και την προκατάληψη απέναντί του στην ενήλικη ζωή του:

Να τους μισώ τους Τούρκους μ' είχε διδάξει η αγράμματη «παντογνώστρα» μάνα μου, επαναλαβαίνοντάς μου κάθε φορά, που φανίζονταν Τούρκοι στο χωριό μας, είτε για να εισπράξουν φόρους, είτε για να καταδιώξουν κλέφες και φυγοδίκους, ότι οι Τούρκοι είχαν σκοτώσει τον Βασιλιά μας, τον Κωνσταντίνο, που μαρμαρώθηκε κατόπι κι' ύστερα

32 Για την εννοιολόγηση, τη δημιουργία και τη λειτουργία του στερεότυπου και της προκατάληψης από την πλευρά της κοινωνικής ψυχολογίας βλ. Ε. Α. Λαμπρίδης, *Στερεότυπο - Προκατάληψη - Κοινωνική ταυτότητα. Μελετώντας τις δυναμικές της κοινωνικής αναπαράστασης για τους Τσιγγάνους*, Gutenberg, Αθήνα 2004, 69-92.

απ' αυτό μας πήραν την Πόλη κι' έκαναν τζιαμί τους την Αγιά Σοφιά μας και ζήλευα νάχουν οι Τούρκοι, οι αντίχριστοι, τζιαμί. Να τους φοβούμαι μ' έχει μάθει ένα θλιβερό τραγούδι της Δυροπολίτισσας, που το τραγουδούσαν στο χωριό μου και τάκουγα συχνά, γιατί, όπως έλεγε αυτό το τραγούδι, οι Τούρκοι έσφαξαν χριστιανούς, «σαν τ' αρνιά την Πασχαλιά, τα κατσίκια τ' Αϊ-Γεωργιού» (σ. 172).

Προφανώς ο αφηγητής νιώθει αυτονόητη ικανοποίηση που επιτέλους τα Γιάννινα απελευθερώνονται από τους Οθωμανούς και εντάσσονται στον εθνικό κορμό:

[...] Τώρα ούτε μεγάλος ούτε μικρός σιέχης βρίσκεται πλεια ευτυχώς εκεί [=στο ιστορικό φρούριο] και στα Γιάννινα, ρήμαξε ο περίφημος Μεντρεσές κι' ένας ιμάμης μόνον πηγαίνει κάθε βράδυ κι' ανάφτει τα καντήλια του μεγάλου κι' ιστορικού Τζιαμιού, που είναι χτισμένο με το υλικό του μεγάλου χριστιανικού μοναστηριού του Αϊ-Γιάννη, [...] και δεν χροσιμεύει αυτό το Τζιαμί σήμερα, παρά ως ώμορφο κόσμημα του Κάστρου κι' όλης της θρυλικής πολιτείας με θλιβερές αναμνήσες, [...] («Ο Μεγάλος Σιέχης», σ. 108).

Παρά ταύτα, διαχωρίζει τους μουσουλμάνους συμπολίτες των Ιωαννίνων από την αφηρημένη έννοια του Τούρκου, εκμεταλλευόμενος τον θρύλο για τον εξισλαμισμό τους και την ελληνοφωνία τους, εκπλώνει αισθήματα αλληλεγγύης για την αναπόφευκτη μοίρα τους και ανυπόκριτη θλίψη για τον εκτοπισμό τους:

Αλλ' ήρθε και μια μαύρη μέρα για την Ελλάδα, που βγήκε στη μέση η απαίσια ανταλλαγή: οι Έλληνες της Τουρκίας, νάρθουν εξαναγκαστικά στην Ελλάδα κι' οι βρισκόμενοι Τούρκοι στην Ελλάδα να φύγουν εξαναγκαστικά στην Τουρκία, κι' έτσι διώχτηκαν όλοι οι Τούρκοι από τα Γιάννινα, κι' εν γένει απ' όλην την Ήπειρο αν κι' είχαν Ελληνικής καταγωγής, κι' ελλινόγλωσσοι, και μ' αυτούς μαζί πάει κι' ο καυμένος ο χότζας μας, και δεν ξαναφανήσθηκε πλειό στο σιεριφέ του τζιαμιού να μπαλατήση! Έτσι ρήμαξε από τότε το καυμένο, γιατί δεν είχε μείνει ούτε ένας Τούρκος στη συνοικία μας του Μείντανιού, για νάρχεται στο τζιαμί να προσκυνήση, και δεν ακούονταν ν' αχολογάν στον αιθέρα εκείνη η γλυκειά φωνή του χότζα μας να ψέλλη το υπέροχο για την απλότητά του: «Λαίλαχέ Ιλλαλλάχ Μουχαμεντούν Ρεσουλλάχ. Αλλάχ εκ-μπέρ» («Το καυμένο το Τζιαμί μας» σ. 176).

Η Emel İnci είναι γεννημένη στην Άγκυρα. Γράφει παιδική λογοτεχνία, ποιήματα, διηγήματα και τραγούδια. Ασχολείται με το ραδιοφωνικό θέατρο, την παραγωγή ραδιοφωνικών εκπομπών και σειρών στον κρατικό ραδιοτηλεοπτικό φορέα της Τουρκίας, ενώ επαγγελμα-

τικά δραστηριοποιείται στον κλάδο της διαφήμισης.³³ Το πρώτο της μυθιστόρημα *Άφρησα την καρδιά μου στα Γιάννινα* έχει τα χαρακτηριστικά των τουρκικών μυθιστορημάτων της Ανταλλαγής που μνημονεύτηκαν, παρότι οι μουσουλμάνοι ήρωες μεταναστεύουν από τα Γιάννινα ύστερα από τους Βαλκανικούς Πολέμους και όχι μετά τη Σύμβαση της Ανταλλαγής, όπως ακριβώς συμβαίνει εν μέρει και στο διήγημα του Χρυστοβασίλη «Το καυμένο το Τζιαμί μας». Το μυθιστόρημα παρακολουθεί τρεις γενιές και αντίστοιχα τρεις γυναίκες. Την εποχή του πραξικοπήματος του 1980 του Kenan Evren, η Dilek έρχεται από την Αμερική στην Κωνσταντινούπολη για να μείνει στη γιαγιά της Şefku και στη θεία της Yađigâr. Η γιαγιά είναι Τουρκογιαννιώτισσα. Ένα βράδυ η Dilek, κουβεντιάζοντας με τις συγγενείς της, ζητά από τη γιαγιά να της μιλήσει για τις παλιές μέρες στα Γιάννινα. Στις αναμνήσεις της Şefku παρελαύνουν δευτερεύοντα δρώντα πρόσωπα από τον χριστιανικό πληθυσμό των Ιωαννίνων, τα οποία όμως ανήκουν σε χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα: οι υπηρέτριες Despina και Marika και ο φούρναρης Aleko με τη σύζυγό του Eydokxia.

Η προσφυγική ταυτότητα της γιαγιάς Şefku υπογραμμίζεται με τη σποραδική ενσωμάτωση στο λόγο της ελληνικών λέξεων ή φράσεων και ελληνόφωνων τραγουδιών, που στο τουρκικό κείμενο αποδίδονται φωνητικά με τη χρήση του τουρκικού αλφαβήτου και εξηγούνται σε υποσημειώσεις. Π.χ.:

«Skorda ... * [...]» (σ. 12)
 «Neden pedaki mu ?* [...]» (σ. 13)
 «Sus vre kukla mu* ... [...]» (σ. 35)
 «[...] mana mu * ...» (σ. 36)
 «İ kaymen** ... [...]» (σ. 36)
 [...] More vroma* ... [...] (σ. 53)
 «Trelös ise*» (σ. 61)
 Siga siga pedi mu* ... [...] (σ. 81)

Kukla mu yati den mu milas
Dakriya ta matia su halas*
Mu ipane pos piga megalosa
Ke pos na pekso den boro
Me kukli san moro** (σ. 114).

Όπως είναι αναμενόμενο, το δίπολο *αμυνόμενος οθωμανικός* vs *επι-*

33 E. İnci, *Yanya'da Biraktım Kalbimi*, ό.π., 3.

τιθέμενος ελληνικός στρατός του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου αξιολογείται από τη Şefku ανάλογα με την εθνική της συνείδηση. Ο οθωμανικός στρατός κρίνεται ως ηθικά ανώτερος, δικαιολογείται η αποτυχία του και εγκωμιάζεται ο υπερασπιστής των Ιωαννίνων Εσάτ Πασάς (Esat Paşa) για τη γενναϊότητά του:

[...] *Esat Paşa kumandasındaki birliklerin, kendilerinden on kat fazla olduđu söylenen bir güçle karşı karşıya bulunduğundan söz edilmekteydi. Yine da Yunan ordusuyla yiğitçe, sabırla çarpışmaktaydılar. Bu arada beklenen cephane ikmali bir türlü gerçekleştirilmeyordu. Yan-yarın düşmek üzere olduđu kulaktan kulağa yayılmağa başlamıştı artık...* (σ. 59)

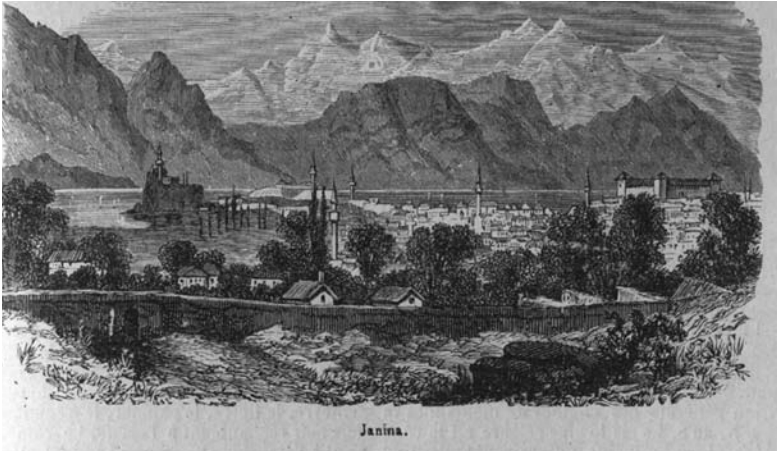
Γινόταν λόγος ότι τα στρατεύματα κάτω από τις εντολές του Εσάτ Πασά αντιμετώπιζαν μια δύναμη που κατά τα λεγόμενα ήταν δέκα φορές μεγαλύτερη από εκείνα. Μα και πάλι, πολέμησαν με τον ελληνικό στρατό παλληκαρήσια και με υπομονή. Στο μεταξύ ο αναμενόμενος ανεφοδιασμός με πολεμοφόδια δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Πλέον άρχισε να διαδίδεται από αυτή σε αυτή ότι τα Γιάννινα θα έπεφταν...³⁴

Βέβαια, οι φήμες που επικαλείται η Şefku για δεκαπλάσια αριθμητική υπεροπλία των Ελλήνων είναι ανυπόστατες. Στην τελική φάση των πολεμικών επιχειρήσεων, στις πρώτες μέρες του 1913, ο ελληνικός στρατός αριθμεί 762 αξιωματικούς και 41.000 περίπου άνδρες έναντι 36.000 χιλιάδων στρατιωτών και υψηλό αριθμό ατάκτων του οθωμανικού, ο οποίος όμως υπερτερεί σε κανόνια.³⁵ Άλλωστε, η έμμεση μομφή της για εγκατάλειψη των Ιωαννίνων από την Κωνσταντινούπολη, απηχεί τις απόψεις της σύγχρονης τουρκικής ιστοριογραφίας. Από τους Τούρκους ιστορικούς εκτιμάται πως η παράδοση των Ιωαννίνων προστάζεται από το περιβάλλον του Μεγάλου Βεζίρη του Οθωμανικού κράτους με βάση ένα πολιτικό σχέδιο προσηταιρισμού της Ελλάδας σε κοινό πολεμικό μέτωπο με τους Οθωμανούς εναντίον της Βουλγαρίας και ενθαρρύνεται από την παραπλανητική υπόσχεση του Βενιζέλου προς τους Γερμανούς ότι μετά τον πόλεμο η Ελλάδα θα επιδιώσει τη φιλία της Τουρκίας.³⁶

34 Η μη λογοτεχνική μετάφραση των αποσπασμάτων από τα τουρκικά είναι του γράφοντος. Ευχαριστώ θερμά τους πρώην φοιτητές μου Fahrettin Cengizalp και Ümran Macır, στο Trakya Üniversitesi (Αδριανούπολη Τουρκίας) και στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, για τη βοήθειά τους.

35 Ε. Νικολαΐδου, «Από το Συνέδριο του Βερολίνου ως την Απελευθέρωση της Ηπείρου», στο Μ. Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ηπειρος. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών ΑΕ, Αθήνα 1977, 370.

36 S. Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzylında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*

Ιωάννινα 1885. Ξυλογραφία ανώνυμου³⁷

Η ηλικιωμένη αφηγήτρια αντιλαμβάνεται τη ραγδαία μεταστροφή της περιρρέουσας ατμόσφαιρας. Η μέθη της νίκης κυριεύει τους Έλληνες των Ιωαννίνων, τους οποίους κατηγορεί συλλογικά ως υποκριτές και διπρόσωπους απέναντι στην ανεκτική οθωμανική πολιτεία:

Sonunda dananın kyuruđı korıtu. Balkan savaşı başladı. Artık bizler için hayat çok zorlaşmıştı. Yunanlılar işi iyice çığırından çıkartmışlardı. Düne kadar dost ilişkiler içinde bulunduğumuz komşularımızı zın tavırları değışmeye başlamıştı. Hepsi değilse bile çođu, zamanla bizlerle selamı sabahı kesip, rastlaşmamak için yollarını bile değıştirir oldular. Boylece gerçek yüzleri ortaya çıkıyordu. Evlerimizde çalışan Rum hizmetkârlar, yanaşmalar, çiftliklerimizdeki seyisler işlerini bırakarak kaçıp gittiler. Üstelik giderayak büyük zararlar vererek yaptılar bunu (σ. 58).

Στο τέλος έγινε αυτό που φοβόμασταν. Ξέσπασε ο βαλκανικός πόλεμος. Πλέον η ζωή είχε δυσκολέψει πολύ για μας. Οι Έλληνες το παράκαναν. Άρχισε να αλλάζει η συμπεριφορά των γειτόνων μας, με τους οποίους έως χτες είχαμε φιλικές σχέσεις. Αν όχι όλοι, η πλειονότητά τους με

[Τα Βαλκάνια και το Οθωμανικό Κράτος στον αιώνα του εθνικισμού και του ιμπεριαλισμού], İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Κωνσταντινούπολη ²2018, 364-365.

³⁷ J. Troussel (επιμ.), *Nouveau Dictionnaire Encyclopédique Universel Illustré. Répertoire des connaissances humaines*, τ. 3, Librairie illustrée, Παρίσι 1885, 435.

τον καιρό μας έκοψε την πρωινή καλημέρα και για να μην μας ανταμώνουν άλλαζαν ακόμα και τον δρόμο τους. Έτσι έβγαине στη φόρα το πραγματικό τους πρόσωπο. Οι Ρωμιοί υπηρέτες και εργάτες που δούλευαν στα σπίτια μας, οι αλογατάρηδες στα τοιφλίκια μας παράτησαν τις δουλειές τους κι έφυγαν. Επιπλέον, το έκαναν προκαλώντας μεγάλες ζημιές την τελευταία στιγμή.

Στα μάτια της οικογένειας της Şefku η κατάσταση φαντάζει ολοένα και πιο επικίνδυνη. Ένας θεός της τους απειλεί πως, αν δεν φύγουν, οι γκιαούρηδες θα αρπάξουν τα κορίτσια τους και θα υποχρεωθούν να υπηρετήσουν στον στρατό των απίστων. Δεν υπάρχει άλλη λύση, παρόλο που όπως αναλογίζονται:

[...] *Ecdadımızın kanıyla, alın teriyle sultanmış bu toprakları bırakmak kolay değil elbet* (σ. 61).

Δεν είναι βέβαια εύκολο να αφήσουμε τα χώματα που ποτίστηκαν με το αίμα και τον ιδρώτα των προγόνων μας.

Πάντα κατά την αφηγήτρια, οι χριστιανοί των Ιωαννίνων ξεχύνονται στα σοκάκια, πυροβολούν στον αέρα, ζητωκραυγάζουν για την Ελλάδα και βάζουν φωτιά στα σπίτια και στα καταστήματα των μουσουλμάνων:

[...] *Dağların eteklerine mevzilenmiş toplar sanki kudurmuş, ateş kusuyor, kaleden verilen karşılıklarla, çevreden ve gölden sütun sü-tün dumanlar yükseliyordu. Dışarıda silahlar atılıyor, tüm Rumlar sokaklara dökülmüş, deli gibi bağırıp çağıyorlardı. «Yanya düştü... Zito Ellas... Defolsun muslimanlar...» sesleri her yanda yankılanıyor, türlü taşkınlıklar yaparak, sokaklarda hora tepiyorlardı. Göl kıyısındaki kalenin yakınında yer alan muslimanlara ait evlerle, iş yerleri ateşe verilmeğe başlanmıştır* (σ. 63).

Σαν να λύσσαζαν τα παραταγμένα κανόνια [των Ελλήνων] στους πρόποδες των βουνών και ξερνούσαν φωτιά· με την ανταπόδοση των βολών από το κάστρο, στήλες καπνού υψώνονταν από τη λίμνη και τη γύρω περιοχή. Έξω ακούγονταν πυροβολισμοί· όλοι οι Έλληνες ξεχύθηκαν στα σοκάκια, φώναζαν σαν τρελοί. Οι φωνές τους «Τα Γιάννινα έπεσαν... Ζήτω η Ελλάς... Να ξεκουμπιστούν οι μουσουλμάνοι» αντηχούσαν από παντού. Χόρευαν στους δρόμους κάνοντας καθετί παλαβό. Αρχισαν να καίγονται τα σπίτια και τα μαγαζιά των μουσουλμάνων που ήταν δίπλα στο κάστρο και στην όχθη της λίμνης.

Ο εκπατρισμός είναι οδυνηρός και μεταβάλλει δραματικά τα κοινωνικά στεγανά. Οι λεπτεπίλεπτες και ταξικά ανώτερες Τουρκογιαννιώτισσες βουτούν στις λάσπες για να σωθούν:

[...] Bizim gibi faytonlardan inmeyip, bulutlu havalarda bile şemsiyesiz gezmeyen çitkirıldım hanumların, bir gün şu durumlara düşeceğ-i kimin aklına gelirdi ki? (σ. 65)

Ποιος θα σκεφτόταν ότι θα έρχονταν μια μέρα σ' αυτήν την κατάσταση ντελικάτες γυναίκες σαν κι εμάς που δεν κατέβαιναν από τα παϊτόνια, που δεν έβγαιναν βόλτα χωρίς ομπρέλα ούτε στη συννεφιά.

Οστόσο, δύο χριστιανές ηρωίδες ταπεινής κοινωνικής προέλευσης διατηρούν ακέραιη την ανθρωπιά τους μέσα στον αναβρασμό που προξενεί η νίκη των ελληνικών δυνάμεων. Η Şefku κρατά για αυτές μία διαλεκτή θέση στις αναμνήσεις της. Η υπηρέτρια Marika επιστρέφει στο σπίτι της Şefku και, αφηφώντας τις προειδοποιήσεις των δικών της, ζητά συγγνώμη για τη φαινομενική αχαριστία της. Αποκαλύπτει ότι έχει δραπετεύσει από κοντά τους προκειμένου να τους προφυλάξει από την εκδικητική manía των αδελφών της. Η απομάκρυνσή της αποδεικνύεται μία πράξη αφοσίωσης και όχι αγνωμοσύνης. Η μητέρα της Şefku, επιβεβαιώνοντας την ταξική και οικονομική της υπεροχή, τη συγχωρεί και φροντίζει να την προικίσει:

[...] Ertesi günü, bir süre evimizi terk eden hizmetçimiz Marika çikageldi. Yüzü gözü şişip, morarmıştı. Ağabeylerinden yediği dayaña rağmen bir punduna getirip, yine gizlice kaçmıştı evden. «Separakalo sinhorese me kiria mou. Bunu sizin için yaptım», diyerek annemin ellerini örüp, ayaklarına kapanyordu. Meğer ağabeyleri onu, yanımızda kalmakta ısrar ederse evimizi kundaklayacaklarını söyleyerek tehdit etmişler. Marika da korkup eşyalarını bile almadan çekip gitmiş. Halbuki, annem onun çeyizini hazırlamış, kısmeti çikinca da eliyle evlendireceğine söz vermişti (σσ. 62-63).

Την επόμενη μέρα φάνηκε ξαφνικά η Μαρίκα η παραδουλεύτρα μας, που εγκατέλειψε από καιρό το σπίτι μας. Είχε πρησμένο πρόσωπο και μάτια και μώλωπες. Παρόλο το ξύλο που έφαγε από τ' αδέρφια της, βρήκε μια κατάλληλη ευκαιρία και πάλι το 'σκασε κρυφά από το σπίτι. «Σε παρακαλώ συγχώρεσέ με κυρία μου. Αυτό το έκανα για σας», είπε και φίλησε τα χέρια της μάνας μου και έπεσε στα γόνατά της. Κατάλαβαμε ότι τ' αδέρφια της την απείλησαν λέγοντας πως αν επέμενε να μένει μαζί μας, θα έβαζαν φωτιά στο σπίτι μας. Κι η Μαρίκα τρόμαξε και έφυγε χωρίς να μαζέψει τα πράγματά της. Όμως η μάνα μου είχε ετοιμάσει την προίκα της· κι αν ήταν το κισμέτ της είχε υποσχεθεί να την παντρέψει.

Η φουρνάρισσα Eydokxia, κατά τη φυγή των Τουρκογιαννιωτών, παρά τις απειλητικές διαθέσεις του χριστιανικού πλήθους, συμμερίζεται το δράμα τους και δεν διστάζει να τους συνδράμει. Γι' αυτό και

απροσποίτητα μακαρίζεται από την τρομαγμένη Şefku για την ανθρωπιστική και μεγαλόψυχη στάση της:

[...] *Önüden geçmekte olduğumuz firinin kapısında duran firinci Aleko'nun karısı Eydoksia bizi görmüştü. İçeri girmesiyle büyük bir torbayla kapıda belirmesi bir oldu. O kargaşada her şeyi göze alıp, ağlayarak elindekini arabamızın içine atışını hiç unutamam* (σ. 64).

Η Ευδοξία, η γυναίκα του φούρναρη του Αλέκου, που καθόταν στην πόρτα του φούρνου, μας είδε καθώς περνούσαμε από μπροστά. Μπήκε μέσα και εμφανίστηκε μ' έναν μεγάλο torβά [γεμάτο παξιμάδια και κουλούρια]. Δεν μπορώ να ξεχάσω που μέσα σ' αυτήν την αναταραχή διακινδύνευσε και κλαίγοντας έριξε όσα κρατούσε στα χέρια της μέσα στο κάρο μας.

Ακόμη κι όταν η Şefku μετοικεί στην παραμυθένια Κωνσταντινούπολη, ο νους της γαληνεύει μονάχα στα «μικρά, όμορφα» της Γιάννινα, αν και τα πράγματα εκεί είναι τεταμένα. Η τεράστια μεγαλούπολη (koskoca payitaht) της Τουρκίας τη φοβίζει. Υπερτονίζεται η εντύπωση της ξενότητας, παρά το γεγονός ότι μαζί με τη μουσουλμανική θρησκεία προβάλλει και την τουρκική γλώσσα ως τεκμήρια πολιτισμικής συγγένειας με τον καινούργιο της κοινωνικό περίγυρο. Οι Τουρκογιαννιώτες υποφέρουν από νοσταλγία για την πατρίδα τους και βρίσκουν παρηγοριά μόνο μεταξύ των οικείων και των συμπατριωτών τους:

Gerçekten da küçük, güzel Yanya'mızdan sonra, İstanbul bir masal şehriydi bizler için. Ne var ki, o günlerde buraya gelenler, onun tadına varamayacak kadar yorgun, üzgün, çaresizdiler. Geride bıraktığımız topraklarımızın, yuvalarımızın, yakınlarımızın hasretiyle yanyorduk. Yabancı olduğumuz bir şehirde, dinimiz ve dilimiz dışında bize yabancı olan insanların arasında başladığımız bu yeni hayata uyum sağlamaya çalışırken, ara sıra Yanya'dan göçenlerle karşılaştıkça, çocuklar gibi sevinip, sımşık sarılıyorduk yakınlarımızıza (σ. 149).

Πραγματικά, μετά τα μικρά όμορφα Γιάννενα μας, η Κωνσταντινούπολη ήταν παραμυθένια πόλη για μας. Όμως, όσοι ήρθαν εδώ εκείνες τις μέρες ήταν τόσο κουρασμένοι, στεναχωρημένοι και απελπισμένοι που δεν μπορούσαν να τη γευτούν. Η γη που αφήσαμε πίσω μας, τα σπιτικά μας, η νοσταλγία που νιώθαμε για τους συγγενείς μας μάς έκαιγε την καρδιά. Ενώ προσπαθούσαμε να βρούμε τους ρυθμούς μας στην καινούργια μας ζωή, ανάμεσα σε ανθρώπους ξένους για μας εκτός από τη θρησκεία και τη γλώσσα, σε μία πόλη όπου ήμασταν ξένοι, όταν συναντιόμασταν με πρόσφυγες από τα Γιάννενα χαιρόμασταν σαν παιδιά και αγκαλιαζόμασταν σφιχτά με τους δικούς μας.

Προσπαθήσαμε να ανιχνεύσουμε με την εικονολογική μέθοδο των λογοτεχνικών σπουδών τη συνύπαρξη των Τουρκογιαννιωτών με το ελληνικό στοιχείο των Ιωαννίνων και τον ξεριζωμό τους, όπως αποτυπώνονται από δύο πεζογράφους διαφορετικών εθνοκοτήτων, παραδόσεων, γενεών και φύλου. Ο Χρυστοβασίλης βασίζεται στην προσωπική εμπειρία, ενώ η Ίνσι μεταβιβάζει στο έργο της την τεμαχισμένη μνήμη των επιγόνων. Κάθε συγγραφέας, αναπαριστώντας το ιστορικό υπόβαθρο και τις πολεμικές συγκρούσεις που καταλήγουν στην αναγκαστική προσφυγιά, ευθυγραμμίζεται με το δικό του εθνικό αφήγημα. Εντούτοις, προσεγγίζοντας τον οικείο Άλλο –τον γείτονα και συμπολίτη τής αντικρινής θρησκευτικής κοινότητας– μειώνεται αισθητά η ένταση και αναγνωρίζεται το τραύμα του. Αφού ο χωρισμός των δύο εθνοομάδων είναι οριστικός και αμετάκλητος, η λογοτεχνία, χωρίς να απαρνείται τον εθνικό της προσανατολισμό, αναμοχλεύει θετικές συλλογικές μνήμες από τη συγκατοίκηση με τον Άλλον για να οικοδομήσει τη νοητή συνέχειά της και να αμβλύνει τη δυσμενή επίδραση των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων, που εξακολουθούν να υφίστανται και να αναπαράγονται διαρκώς.

ISBN 978-618-5001-67-4